

УДК 94(477):27-72"17/1810-ті"

DOI: <https://doi.org/10.37919/3083-6212.2024.1.114-127>

Зінченко А.Л.

доктор історичних наук, професор
провідний науковий працівник

Центру історії Вінниці

<https://orcid.org/0000-0002-3390-8870>

e-mail: arsen@zinchenko.eu

МЕТРИЧНІ КНИГИ XVIII ст. ЯК ІНДИКАТОРИ МОВНОГО ТА СОЦІОКУЛЬТУРНОГО ПОГРАНИЧЧЯ

У статті проаналізовано мовний матеріал записів до метричних книг руських парафій міста Вінниці середини — другої половини XVIII ст., зокрема, наявні в них пласти живої мови Брацлавщини, ознаки тогочасної мовної ділової культури та соціокультурного, передовсім мовного, русько-польського пограниччя.

Ключові слова: метричні книги, Брацлавщина, візитації, датування, староукраїнська мова.

Митрополичі (генеральні) візитатори складали акти візитацій польською мовою з латинськими включеннями правничої та церковно-правничої термінології. Під час проведення генеральних та деканатних візитацій перевірячі підлягали й веденню метричних книг. З кінця 40-х років і впродовж другої половини XVIII ст., тобто за час функціонування метричних книг вінницьких церков, які ми аналізуємо, у Вінницькому деканаті діяли послідовно чотири унійних декани. Всі вони під час деканатних перевірок метричних книг залишали візи про перевірку польською мовою та латиною: *Bazyli Zabłocki, dziekan winnicki* (ЦСБКД, 11 зв.); *B. Zabłocki, dziec., paroch Janę., tp.* (30 березня 1761; ЦСБКД, 22 зв.); *Grabowiecki decane.* (ЦППБ, 114).

Латиною робив ревізійні записи в метричних книгах вінницький декан Ян Романович. Прикметно, що своє ім'я він завжди записував латиною — *Joannes*, імовірно, як духовна особа Католицької церкви, а прізвище *Romanowicz* писав польською, підкреслюючи свій шляхетський статус. Як приклад — його ревізійний запис після перевірки метричних книг від 19 січня 1777 р.:

*Ie 19 Januarii 1777 Ao sub tempus titulationis annualis Decanalis libre
baptisator vidi legi. A in Meliorem Icidem manu ppria subscripsi
Joannes Romanowicz*

D[ziekan] Wi[nnicki] підпис (ЦСБКД, 60; ЦСБКД, 91 зв.; ЦСБКД, 139 зв.; ЦСБКД, 145 зв).

У записах метричних книг найважливішими складниками є вказівка на дату вчиненого обряду, його зміст, виконавця й учасників (свідків). Водночас уважний погляд прочитає в них також певні ознаки їхніх соціально-статусних відносин. Їх можна розгледіти в мовних особливостях записів.

Зазвичай кожен запис в аналізованих метричних книгах починається з дати та імені священника, які вписували в більшості випадків книжною руською мовою: *Року 1746, Ноемрїа дня 10. Азь, ієрей Петръ Лосѣнскій* (ЦСБКД, 2), — далі йде назва церкви, вказано обряд, ім'я похрещеного (повінчаних, відспіваного), імена кумів і свідків. Перший запис у книзі хрещень Покровської церкви починається з дати, записаної польською і латиною: *Roku 1748 D. 18 Junius*. Основний текст виписано книжною руською мовою:

Азь ієрей Іаковъ Волъскій, презвитер Сѣо Покровскій вѣницкій, ѿкрѣстихъ и миромъ Сѣимъ помазахъ млдца Леонтїа ѿт родителей законно вѣнчанихъ Іосифа Карпенка и жени его Єфимїи, восприємници биша Андреи Йременко, Пелагїа Демиганиха (ЦППБ, 1).

Другий запис на тій-таки першій сторінці зроблено тією ж рукою, дату в ньому вписано руською мовою. У записі йдеться про хрещення немовляти з родини вінницького мельника, кумами ж виступають олійник і дружина мельника з Вишні:

Рокѣ того ж дня з̄ (7-го) Юла.

Азь ієрей Іаковъ Волскій, презвитер Сѣо Покровскій вѣницкій, ѿкрѣстихъ и миромъ Сѣимъ помазахъ млдца Никитѣ ѿт родителей законновѣнчанихъ Дмитра мелника и жени его Меланїи восприємници биша Іѡанъ ѿлѣйникъ, Марїа Стефанова мелничка з Вишнѣ (ЦППБ, 1).

Тим часом у записі за 20 лютого 1752 р. про хрещення в церкві Кузьми і Дем'яна млдца *Тимѡтея, сина шляхетне урожденого Никити Дѣбицкого и жени его Татїанни* вказано, що при цьому *восприємникъ быст урождений Панъ Стефан Чернавскій, восприємница велможна Панѣ Magdalena Pzydkarska Gubernatorowa winnicka. Druga para umdzone Jmc Pan Tomasz Mokrzycki u urodzoną Jmc pani Marzia Szeńcynową* (ЦСБКД, 9–9 зв.). Прикметно те, що до участі в хрещенні немовляти шляхетних батьків русинів за русько-католицьким обрядом у русько-католицькій церкві запрошено шляхтичів-поляків, які, найімовірніше, були латинського віровизнання. Священник, який здійснював хрещення — *ієрей Петръ Лосѣнскій презвитеръ вѣницкій церкви Сѣыхъ безсребрникъ Козми и Демїана*, — дотримувався чинних тоді соціокультурних стандартів метричних записів: імена і статус русинів (шляхти, духовенства, міщан, підданих) вписувати руською церковно-книжною мовою, поляків — польською, посади й титулування латинського духовенства писалися латиною.

Книжність у мові метрик виявляється у використанні властиво церковно-слов'янської лексики та зворотів, зокрема, початкової формули *Азь ієрей*, у якій

імена священників руських парафій писали за церковнослов'янським зразком: *Азь ієрей Іаковъ, Азь ієреи Петръ Лосѣнскій, Азь ієрей Іоанъ Стецкієвѣчь, Азь ієреи Даніиль Обертинскій*. Імена духовенства здебільшого писали церковнослов'янською: *ієрей Даніиль Крубовичъ, коадьюторъ, Ємеліанъ дакъ стокузмѣнскій, ієрей Іаковъ презвитеръ старомѣски, иєрей Петръ Базалѣцкій, Гавріиль Воликъ, вѣкарій* тощо.

Метричні записи здійснювали священники (дяки) з різним рівнем освіченості та різними соціокультурними орієнтирами, тому їхня мова, а часом і їхні формули суттєво різнилися. Але, на нашу думку, найколеритнішими є саме ті їхні елементи, які передають живу тогочасну руську мову, що, власне, і робить їх цінними пам'ятками української мови XVIII століття.

Почнімо з відтворення особливостей тогочасних українських антропонімів: імен, прізвищ, вуличних прізвиськ, у яких відобразилися походження, статус, родинні відносини, заняття, фізичні та психологічні особливості осіб і які передавали за допомогою специфічних суфіксів: *Дахнишин (-ин), Василица (-их-), Шевчиха (-их-), слѣсарка (-к-), Килимничка (-к-), Петриковна (-овн-)* та ін. У метриках натрапляємо на чимале число подібних антропонімів: *Маріа Єнофреїка Пелагіа* (ЦППБ, 17 зв.), *Іриніа Солонинчиха з Старого мѣста* (ЦСБКД, 2), *вдова Калнозючка з Футоровъ* (ЦСБКД, 148), *Татіанна Кѣлѣмничка* (ЦСБКД, 69 зв.), *Маріа Кѣктиха* (ЦСБКД, 69 зв.), *дщерею Юліанни вдови Сагайдачки* (ЦСБКД, 139 зв.), *зяття Гнѣдашки вдови Матрони* (ЦСБКД, 151 зв.), *єніа Петриковна панна* (ЦСБКД, 88), *Констанцѣа Жарчынска коморнѣковна* (ЦСБКД, 86 зв.) тощо.

Деякі з них утворені за подвійними ознаками: від імені чоловіка і його прізвища (*дщерею Василицы вдови Бѣлоусихы* (ЦСБКД, 139 зв.)), імені чоловіка і його заняття (*Анна Гринчиха Дѣгтарка з Вишни* (ЦППБ, 5 зв.), *Михалчиха Шевчиха* (ЦППБ, 8 зв.)), *Варвара Кирилица Гончаренчиха* (ЦСМГ, 17 зв.) тощо.

Здебільшого вписувачі до метрик передають імена учасників обрядів у церковно-книжній формі, але інколи трапляються й виразно руські (українські) форми імен: *Михалко швецъ* (ЦППБ, 1 зв.), *Лєско Миклашевски* (ЦППБ, 107 зв.).

У низці випадків відображено яскравий ситуативний колорит творення прізвиськ, а від них — і прізвищ: *Петро Куписобаки* (ЦСБКД, 122), *сѣа Петра Захлюпаного* (ЦСБКД, 135), *Петра Пархолѣбы сѣа* (ЦСБКД, 136 зв.), *теодоръ Пидсаднюк* (ЦСБКД, 132), *по прозвисуку их названних Ковердакі* (ЦППБ, 23), *Михайло Кривешко* (16, 79 зв.), *теодоръ Жупаникъ житель футоранскій* (ЦСБКД, 152), *Стефанъ Цюмкало садковскій житель* (ЦСБКД, 152) та ін.

Не раз у коротких метричних записах натрапляємо на цілі виразні властиво українські конструкції фраз: *Єуриніа Іваниха староміска бездѣтна* (ЦППБ,

11 зв.); жєна Миколи Шєвця кривого (ЦППБ, 12 зв.); Мариска попадѣ з Михалѣвки (ЦППБ, 27), на той час робилъ в ойцовъ капѣцинов в стѣднѣ (ЦСБКД, 123 зв.), цорка Копельца старого зъ Садкѣвъ (ЦСБКД, 132), дщєрею Грецихи вдови зъ Садкѣвъ (ЦСБКД, 138 зв.), цоркою Василихи вдови комирницѣ (арк. 138), з Анастасією такожъ служєницею того жъ пана (ЦСБКД, 142 зв.), Семіона Пасѣчника панського з Компанцьо[во]го саду (ЦСБКД, 84), от жєни зайшлои шчєхѣвъ на имѣ Гѣзана Іванихи попрозвискѣ шєвчѣкѣвъ (ЦППБ, 21 зв.), сѣна шєвця с Карпового двора града Лѣтина (ЦСБКД, 152), дщєрею ку Бгу зєшлого Пєтра Вєкрєстє (ЦСБКД, 136 зв.), сѣ слѣжєбницею вдовицею того жє самого пана (ЦСБКД, 151) тощо.

Вони, щоправда, не раз змішуються з формами книжної мови, але розмовний колорит проступає і там, особливо це стосується висловів із прикметником *тутєйший*, що часто вживаний для позначення належності до певної парафії чи місця проживання, та слова *жителіє*: *обивателіє тутєйшіє вѣнницкѣи*, *прочіи жителіє тѣтєйшіє вѣнницкіє* (ЦСБКД, 151), *и прочіє жителіє шєрєметскіє*, *жителіє футоранскіє вѣнницкіє*, *парафїтанкою тутєйшою* (ЦСБКД, 131), *обывателіє старомѣскѣ* (ЦСБКД, 131 зв.).

Ознакою української мови є закінчення повної форми прикметника — *сѣна Юхимового* (ЦППБ, 10), *сѣна Дахнишинового Никити* (ЦСБКД, 133 зв.). У деяких метриках фіксуємо закінчення *-а* в іменниках чоловічого роду в називному відмінку — *Петро Вихриста* (ЦСБКД, 125).

Іншою виразною рисою української мови метрик є фіксація на письмі фонемі /i/ через позначення її літерою *ѣ*, причому саме в тих позиціях, де ця літера безсумнівно фіксує фонему /i/. Таких прикладів у метриках парафій міста Вінниці безліч, серед них і звична вказівка на місце поховання — *при храмі*. Подамо ще декілька прикладів для ілюстрування: *воита мѣста Вѣнницѣ* (ЦППБ, 163 зв.), *Іоанъ Жовтѣвскій* (ЦППБ, 3 зв.), *жєни єго Антонѣни* (ЦППБ, 20 зв.), *Лаврѣна Прокопєнка* (ЦППБ, 13 зв.), *Лаврѣна тєслѣ сѣна з Людвиковкѣ* (ЦСБКД, 120, 131), *Корєнюка з вєси Косакѣвки* (ЦСМГ, 8 зв.), *Францѣшекѣ Гржымбовскѣ*, *оурожного Мѣхайла*, *оуродзєнѣ Бієнтаковскѣ вѣцєрегєнтѣ гродзкѣ Грєбовієцкѣ*, *коморнѣкѣ зіємскѣ Брацлавскѣ*, *Гѣнуфри Чайковскѣ палєстрантѣ гродзкѣ вѣнницкѣ* (ЦСБКД, 42), *парохѣ старомѣски* (ЦСБКД, 61 зв.), *парохѣ лучанскѣ*, *Розалѣ п. Каролѣ Мѣтлашєвского жєна*, *Базилѣ ОУстрзицкѣ*, *лєснѣчий*, *Лєо Охримовскѣ*, *зєгармѣстр*, *жєнѣта Базилієго Мѣтлашєвского жєна* (ЦСБКД, 92), *Констанцѣ Жарчынска коморнѣковна*, *Войцїєхѣ Пієнковскѣ коморнѣкѣ зіємскѣ* (ЦСБКД, 94), *Іоанна Базалѣцкого сина*, *зѣ двицею Марѣєю* (ЦСБКД, 125), *обывателіє старомѣскѣ* (ЦСБКД, 131 зв.), *Францѣшка Москвѣцка* (ЦСБКД, 69 зв.), *з Михалѣвки* (ЦППБ, 27), *Василїта працѣвника єзѣтскаго* (ЦППБ, 2 зв.), *капєлѣна*

інокънь базилѣанокъ (ЦППБ, 34), *славѣтного вѣиновскаго Мѣстра* (ЦППБ, 111 зв.), *Іоанъ вѣкарїи вѣси Хуторов Вѣницких* (ЦСМГ, 2 зв.), *Іоан Кваснѣцкїй вѣкарѣй старомѣскїй* (ЦСМГ, 22), *презвитер старомѣскїй вѣницкїй* (ЦСМГ, 4.), *госпожа сабарѣвска, госпожа старомѣска* (ЦСМГ, 46). Ця риса чітко увиразнює тексти метрик, вони наче промовляють до читача українською мовою.

Білінгвізм у записах метричних книг є свідченням статусу руської спільноти: руська мова видається вписувачам недостатньо представницькою для позначення осіб високого статусу. Однак не можемо достеменно сказати, чи це було позицією священника і відбивало його погляд на соціостатусні реалії, а чи спеціальною вимогою інструкцій чи вимог найвищої церковної ієрархії. Суспільні норми спонукали священника вписувати учасників актів хрещення й вінчання відповідно до їхньої мовно-культурної належності. Це спостерігаємо в метричних книгах і Кузьмо-Дем'янської, і Покровської церков. Ось один із таких записів у практиці церкви Покрови:

Азъ ієреи Волски окрестихъ, и миром сѣим помазахъ дѣѣ Марѣѣ ѿм родителей Лаврѣна Прокопенка и жени его Тетїа[ни] вос. биша Grzegorz Jodka szeregowy¹ y Anna Wnięczynska Dowboszowa (ЦППБ, 13 зв.).

Від імені того-таки вінницького декана в метрику шлюбів Кузьмо-Дем'янської церкви за 12 січня 1780 р. було зроблено запис польською мовою про хрещення уродженого сина велебного ксьондза пароха з Бугаків (але вочевидь таки руської унійної парафії!) Наума Станіславського та Теодоти Добровольської, доньки Матвія Добровольського, капелана Вінницького жіночого василіянського монастиря. Особливу урочистість цього хрещення зумовлювала участь у ньому брацлавського унійного офіціала Яна Трохлінського:

Ze przewiliebny jmc xđz Jan Romanowicz proboszcz mieziakowski dziekan winnicki za indultem na jego z osobę od wielmożnego jmcі xđza Jerzego Trochlińskiego kanonika lwówskiego oficjala generalnego administratorialnego metropolii Braclawskiej wypadnym dnia 12 januarii roku toczącego się 1780 WSK szlub pobenedyktował urod. Janowi Stanisławskiemu synowi wx^a Nauma Stanisławskiego parocha buhakowskiego z Teodotą Dobrowolską corką w^o x^a Macieja Dobrowolskiego ww. pp. Bazylianek klasztoru winnickiego kapelana w cerkwi tego z klasztoru eod aktu supra dieto przy tym że szlubie wyż ruczonych osób byli świadkowie urodz jmc p. Jan Trochliński y urodz. p. Jan Kaziemirz Zawrocki, jako się działo tak sprawiedliwie w metrzkę parochii SS Doktorów cerkwi winn. Kozmy y Damiana wpisałem, a na to się podpisuię Daniel Krubowicz SS Doktorów cerkwi winnickiej koadiutor (ЦСБКД, 140).

В інших метриках ім'я найвищих церковних сановників, а зокрема, брацлавського унійного офіціала і його посада, як гадав виконавець запису, неодмінно потребувало використання польської мови. Це саме стосується й особи на посаді інстигатора (слідчого-обвинувача) латинської консисторії:

¹ Szeregowy – рядовий.

Anno 1769, D. 14 nowembr.

Азь ієрей Іаковъ Волскій парох С^{то} Покровскій вѣнницкій Іоана Борнацакаго коншту шевскаго челядника цехмистра вѣнницкаго з Агафією вдовою, а пришлою господинею јм рапа Чернавского, междѣ которими особами жаднаго препатїа не знаишовши по першой заповѣди за індултет јмх Lubińskiego oficiała Braclawskiego, по одправленю покѣти и по прїатїю Таинъ Хрстових в стан ма[л]женскїи сочетах, при тим били свѣдителиє Павелъ паламаръ кузмински, Іосифъ снъ Василя шевца (ЦППБ, 112 зв.).

Рокѣ Бжїа 1771 мѣа Юла дня 4.

Азь ієрей Петръ Лосѣнскѣ парох вѣнницкѣ Ц.С.Б. К. и Дам[їана] <...> сочетах законному бракѣ Семїона Кравчѣка съ Патничанъ вдовца съ вдовою Іринїєю господинею јмр Wlańskoho instygatora konsyst. Łacińskoho, свѣдителиє були јмр Jan Witkowski и прочїи жителїє вѣнницкїє (ЦСБКД, 134).

Як бачимо, скрізь по цих записах шанобливі щодо високого панства форми *јт* (його милїсть) чи *јтх* (його милїсть ксьондз), з погляду вписувачів, також потребували застосування польської мови.

У багатьох записах метричних книг усіх трьох вінницьких церков, основний текст яких подано руською книжною мовою, імена осіб шляхетного стану чи поляків за походженням подано польською:

Року 1760 д. 25 мѣа Nowembrі

Азь ієрей Іаковъ Волскї през. С^{то}. Покроскї вѣнницкї, сповѣдаючогося Раба Бж҃аго Григорого Зайдаа w. јмсї рапа Czarnieckiego при цркви С^{то}и Покрови вѣнницкой (ЦППБ, 138 зв.).

Це стосувалося також імен військових, урядників, канцеляристів, палестрантів шляхетного чи польського походження. Укладачі метрик, уписуючи їхні посади, звання та імена, віддавали перевагу польській мові:

Anno 1765 D. 20 May.

Азь ієрей Іаковъ Волски парох С^{то} Покровскій вѣнницкій Але҃сандра Шч҃чинскаго жовнѣра Infanterij надворной вінницкоїи z Софією цоркою панѣ С҃гінской междѣ которими особами жаднаго препатїа незнаишовши по вишлих трїєх заповѣдех по отправленю покѣти и по прїатїю Таинъ Хрстових в стан малженскїи сочетах свѣдителиє биша Данило Кѣчорѣз и Доброволскїи вознѣчъ јмс рап F. Bohuczewicz szeryant (ЦППБ, 110 зв.).

A° 1766 D. 12 Awgusty.

Азь ієрей Іаковъ Волски парох С^{то} Покровски вѣнни[цкїй] раба Бж҃їа Григорїа Манковскаго жолнѣра gardyzonu starosty вінницкого z Агафією служебкою агендара и[з] Слободки Дубѣцкого междѣ которими особами жаднаго препатїа канонного не знаишовши по вишлих трїєх заповѣдех по одправленю покѣти и по прїатїю Таинъ Хрстових в стан малженскїи сочетах свѣдителиє биша Іїкимовѣчъ капраль rytus гресїї у Реуман капраль rytus latyni (ЦППБ, 111).

Ao 1766, D. 31 Januaria

Азь ієрей Іаковъ Волскій парохъ Покровскій вѣнницки з родителеи јмсї рапа

Stefana Paktoliskoho и жени его Анни рожденного млдца Людвика пожившаго полрокѣ и оумершаго погребох пр цркви Сѣо Покро. вѣн. в ганкѣ предверми (ЦППБ, 141 зв.).

Anno 1767 D. 11 9bris.

Азь ієрей Іаковъ парох Сѣо Покровскі славетного вѣшновскаго Мѣстра міста и[з] Слободки Дубѣцкога междѣ которими ѡсобами жаднаго препатїа канонного не знаишовши по вишлих трїєх заповѣдех по ѡтправленю покѣти и по прїитїю Таинь Хрстових в стан малженскїи сочетах свѣдителиє биша Сѡмелїан Базалѣски у Romanski pisarz urzędowy (арк. 111 зв.).

Anno 1768 D. 22 januar.

Азь ієрей Іаковъ парох Сѣо Покровскі вѣнни[цкїй] шляхетно оуроженого јмсї рана Piotra Kisielowskiego s ranną Heleną Котовѣчowną междѣ которими ѡсобами жаднаго препатїа канонного не знаишовши по вишлои заповѣди по ѡтправленой покѣти в стан малженскїи сочетах (арк. 112).

Рокѣ 1771 мїца марта 10

Азь ієрей Іоанъ през. футорански Вѣницкихъ ѡрестих и миром Сѣимъ помазах млдца шляхетно урожденнаго Juzefa ѡт родителей законо winczanych s szlachetno urodzonych Franciszka Witwickoho и жени его Марїи, воспрїємници биша Григорїй Стратѣнко, Марїа Яковенчиха (ЦСМГ, 50 зв.).

Польську мову вживали й для позначення імен прислуги і навіть низьких верств, аби лиш вони були поляками за походженням. Це стосувалося, наприклад, єзуїтського кухаря (але уроженого!) та шевця (зате — Войцеха, тобто, судячи з імені — поляка):

Anno 1769 serwca, D. 20. Азь ієрей Іаков Волски, парох Сѣо Покров.

Оуроженого Juzefa Iwaszkiewicza kucharza jezuwickiego з Софією Соболювскою, сестрою Матвея Пивовара, между которима ѡсобами жаднаго препатїа не знаишовши по вишлих трїєх заповѣдех в стан малженства сочетах (ЦППБ, арк. 112).

Anno 1762 D. 23 Oktobris.

Азь ієрей Іаковъ Волски презвитор Сѣо Покровскїй вѣнницкї Wojciecha Swiderka szewca czeladnika Ludwikowego з Мариною слѣжебкою панѣ Крижанской междѣ которими ѡсобами жаднаго препатїа незнаишовши по по вишлих трїєх заповѣдех по ѡтправленю сповѣди и по прїатїю Таинь Хрстових в стан малженскїи сочетах сви[детелїє] биша Людвѣкѣ цехмистер и Іаков нрзб. (ЦППБ, 107).

Впливи польськомовного середовища, які можна спостерігати в багатьох метриках, означувалися по-різному. Вони виявляються в уписуванні шанобливих означень, наприклад, *wр* (wielmożny pan), *јwm p.* (jasnowielmożny pan), *јмс* (jegomość), *rnd x.* (велебний отець), *ww. xx.* *Jezuity* (велебні отці єзуїти), *ur.* (urodzony), у записуванні імен і прїзвищ батьків, кумів, свідків, духовенства польською мовою, в уписуванні резолюцій деканатних та генеральних візитацій

польською (а частіше — латинською) мовами. Часом польськомовні фрагменти подано кирилицею, як-от: *Лукаш Залєскъ ѿ ѿсаржъ мїейскъ* (ЦСБКД, 74 зв.).

Певні спостереження щодо мови метрик вінницьких церков можна зробити, аналізуючи записи їхніх дат. Так, у метриках хрещень церкви Кузьми і Дем'яна записи на першій сторінці фіксують дату, записану руською книжною мовою — *Року 1746, ноємрїа, дня 10* (ЦСБКД, 2). Уже на звороті сторінки використано кириличну систему запису чисел — *Року АѢМЅ, Мѣта іанварїа, Д. гї* (тобто 13 січня 1746 р.; ЦСБКД, 2 зв.). Цю модель запису використовували в метриках цієї церкви і далі, хоча натрапляємо й на записи, датовані латиною — *Ano 1747, Julius, D, 2* (ЦСБКД, 4), то різномовні польсько-латинські — *Roku 1750, Februarij D. 20* (ЦСБКД, 5 зв.), то латиномовні — *Ano 1750, novembris, D. 20* (ЦСБКД, 6), *Ano 1750, D. 25, 8bris* (ЦСБКД, 6 зв.). У січні 1752 р. записи хрещення датовано книжною руською мовою (ЦСБКД, 8 зв.), наступні ж, у лютому того-таки року, знову латиною — *Ano Domini 1752 mesii Februi D. 7* (ЦСБКД, 9). При цьому основні тексти запису обряду писано руською книжною мовою. Так тривало до січня 1753 р., коли знову з'являється запис, датований руською книжною мовою з кириличним позначенням цифр, який використовується до січня 1760 р. (ЦСБКД, 11 зв. – 20 зв.).

Поняття мовної культури чи, сказати б, мовної дисципліни записувачам метрик невластиве. Це фіксує польсько-руський запис датування хрещення за 8 січня 1760 р. в метриці церкви Кузьми і Дем'яна, у якому рік записано арабськими цифрами, а число — кириличним позначенням: *Roku Pąskiego 1760, мѣта иа^нварїа, дня ѿ* (ЦСБКД, 20). У наступному записі читаємо: *Року того ж, ианварїа, дня ка̄*, далі — за цією ж схемою (ЦСБКД, 20 зв.). Після запису хрещення в метричній книзі церкви Кузьми і Дем'яна за 11 лютого 1760 р. наступний запис датовано 12 вересня 1760 р. (ЦСБКД, 20 зв.). Причина такого піврічного розриву невідома. Тут для нас важливо звернути увагу на те, що наступні записи дат — польсько-латинські: *W Roku 1760, D, 12 7bris* (ЦСБКД, 21). Датування хрещення, проведеного 30 січня 1763 р., польськомовне — *R[oku] P[ąskiego] 1763. D. 30 Januaris*, а вже наступне записане руською мовою — *Року 1763, М. иануарїа, Д. 30* (ЦСБКД, 27).

У всіх цих метриках уписано священника Петра Лосинського. Нововисвячений ієрей (так зазначено в метриці) Даниїл Крубович, комендар церкви Кузьми і Дем'яна, повертається в записі датування 26 липня 1764 р. до кириличної системи: *Року Бжѣта АѢѢД, мѣта Юліа, дня KS* (ЦСБКД, 32). Цієї системи став дотримуватися вже і пресвітер церкви Петро Лосинський (ЦСБКД, 32 зв, 33). Але, починаючи із запису за 10 травня 1765 р., числа пишуться арабськими цифрами

(ЦСБКД, 33 зв.). Коли ж до Кузьмодем'янської церкви запросили пароха з П'ятничан Василя Літинського, щоб він охрестив немовля Ігнатія, сина ієрея Даниїла Крубовича, то цей прийшлий священник записує дату з кириличними позначеннями: *Року Бжїта АѠѢЄ, мѣта декѣмврїта, дня КГ* (ЦСБКД, 35 зв.). Імовірно, він робив так записи у своїй п'ятничанській церкві. Ще якийсь час наступні записи роблять у той-таки спосіб, хоча й непослідовно, бо числа вписують часом і арабськими цифрами. Але від 21 грудня 1766 р. і далі запис дат здійснено руською книжною мовою з арабськими цифрами (ЦСБКД, 37 зв. і наст). Білоруський дослідник Д. Лісейчиков пов'язує перехід від використання кириличної до арабської лічби в руськомовних записах, а так само вживання польських і латинських назв місяців зі своєрідною вестернізацією способу життя унійних парафій [Лісейчикаў 2016, с. 142].

Перший запис у метричній книзі хрещень церкви Святої Покрови розпочинається датою, вписаною польською і латиною — *Rok 1748, D. 18 Junius*; основний текст написано руською книжною мовою. Дату в другому записі подано руською книжною мовою — *Rok 1748, dnia 3, Julia* (ЦППБ, 1); тим часом у записах дат наступних метрик рік і числа місяця записано кириличною системою.

У метриці хрещень від 24 січня 1761 р. замість кирилиці в написанні дати, числа використовують арабські цифри, слово *року* написано польською мовою, а назви місяців — латиною: *Roku 1761 D 24 Januarij* (ЦППБ, 14). Таких записів було три, а потім дати знову пишуть за попередньою моделлю.

Починаючи з 30 березня 1762 р., у книзі хрещень церкви Покрови записи ведуть у формі таблиці з двох колонок: у першій уписано дату, а в другій — основний текст. Прикметною є тут не так таблиця, як те, що дати в ній уписано латиною: *1762 Anno, 30 Marci* (ЦППБ, 16). Таку ж таблицю запроваджено і в книзі шлюбів, починаючи із запису за 25 жовтня 1762 р. (ЦППБ, 107 зв.), у книзі поховань таку таблицю запроваджено, починаючи із запису за 9 серпня 1762 р., хоча відступ від кириличної системи запису чисел в окремих записах помічаємо ще в записах 1760 р. (ЦППБ, 139–139 зв.). Такої таблиці з уписуванням дати латиною ми не зауважили в метричних книгах інших церков.

Під датою, записаною латиною — *Roku 1772 m̄ca Junis D. 20*, — у метричній книзі повернулися до старої форми запису, без таблиці. Дату вказано двома мовами: польською (*Roku, m̄ca*) і латиною (*Junis*) (145 зв.). Наступний запис за цим і подальші ведуть, за небагатьма винятками, цілком руською книжною мовою: *Року 1772 мѣта декѣврїта Дня 20* (ЦППБ, 146).

Кириличну систему в записуванні дат у метриці хрещень старохуторянської

церкви Св. Георгія використовували від першого запису 24 січня 1753 р. до запису 15 лютого 1764 р. У наступних метриках рік пишуть на берегах латиною (*Anno 1764*), місяць — руською (*марта*), число — арабськими (1) (ЦСМГ, 23 зв.). Від акту хрещення 8 грудня 1764 р. запис дат ведуть руською мовою з арабськими цифрами: *Року Бжїта 1764, мѣца декѣмрїа, дня 8* (ЦСМГ, 27). Запис шлюбу в метричній книзі цієї церкви за 9 листопада 1763 р. подано з використанням кириличної системи запису цифр, а наступний запис, 2 лютого 1764 р., — книжною руською мовою з арабськими цифрами: *Року 1764, фѣвруар., дня 2* (ЦСМГ, 119). У метриках поховань церкви Св. Георгія останній запис із використанням кириличної системи позначення чисел зроблено 2 січня 1764 р. Після нього йде запис перевірки метрик вінницьким деканом Василієм Заблоцьким (*Basilius Zabłocki*) від 15 квітня 1764 р., а за ним — метрика поховання з датою *Року 1764, мѣца Августа дня 26* (ЦСМГ, 149 зв.).

Звернімо увагу на відступ від згадуваної табличної форми і польсько-латиномовного запису дати у фіксації обряду хрещення в метриці церкви Покрови за 17 квітня 1772 р. Запис, на відміну від інших сусідніх записів, — розгорнутий, докладний. Таїнство тоді звершував запрошений священник, а не парох церкви Покрови. Привертає увагу й склад учасників церемонії:

Року Бжїа 1772, мѣца Априла сѣмнацтого дня.

Азь ієрей Марѣцьнъ Йнковѣчь, парохъ мѣста Краснаго, храмѸ ВоскрєсєннѸ Хрѣстова окрєстѸ и миром Сѣтимъ помазахъ мѣца Гавриїла от родителєй законновѣнчанихъ оурожонухъ іхмосцовъ панст[в]а Стефана й Анни Пакѣтольскихъ палєстрантовъ гроцькихъ винницькихъ кмотѣровіє биша велможний Томашъ Юзефъ Чарѣковски городнѣчи бѣлавскій и велможнаа Марианна Травѣнска, капѣтанова Воискъ короннихъ (ЦШПБ, 31).

Цей запис привертає увагу як із мовного, так і соціально-статусного погляду. Для хрещення сина знатного чиновника-палестранта Стефана Пактольського за участі в ролі кума брацласького городничого вельможного Томаша Чарковського спеціально запрошено священника аж із Красного — отця Марціна Янковича. Він, імовірно, відповідно до того, як було заведено робити записи в краснянській церкві, зробив запис і до метричних книг вінницької церкви Покрови: не став креслити таблицю, як це було на попередній сторінці, і дату події вписав руською мовою, на відміну від сусідніх записів. Але своє ім'я вписав не на руський лад — *Мартин*, а на польський — *Марѣцьнъ*. Слово *оурожонух* у нього складається з двох частин — руськомовної і польськомовної (*-uch*). Подібне трапляється в метричних записах й інших церков. Привертає увагу й те, що назву *кумів* тут подано за польськомовним зразком — *кмотѣровіє* (від польських *kmotr* 'кум', *kmotra* 'кума').

Останнім у цьому ряду табличних записів у метриках церкви Святої Покрови (зокрема, у метриках шлюбів) був блок із польсько-латинською фіксацією дати 20 травня 1772 р.:

1772 Roku, mca majs, D. 20.

Аз ієрєй Йков Волски, прз. С̄то Покровски в̄нички, працюватиго млд. Леѡнтиа Васи́лиа Петлаги с̄на с паною М̄риєю, дщерею Васи́лиа Метлашевского, межд̄ которими ѡсобами жаднаго препатїа канонного не знаишовши по вишедших трїех запов̄дех по ѡтправленю пок̄йти и по прїатїю С̄тих Таин, в стан малженства сочетах. Свѣ[дителіє] биша Петро Гиричъ и прочіє при том биша (ЦППБ, 112 зв.).

Далі йдуть звичайні текстові записи в метрики, при цьому прикметно, що дати в них записано руською мовою, починаючи з наступного, що вказує на дату таїнства — *Року 1772, мѣта Юля, дня 22.*

Мовну непослідовність уписувачів до метричних книг засвідчують записи, у яких ім'я учасника обряду записано латинкою (польською мовою), а прізвисько — руською, коли в окремих словах з'являються літери з іншої мови, коли в руському слові написано польськомовне закінчення, наприклад: *Magdalena С̄брантова* (ЦППБ, 24 зв.), *Јузєфъ Ничипорєнко* (ЦППБ, 25), *12 Awgusty, starosty winnickogo, служебкою арендара* (ЦППБ, 111), *s rannq Helenq Kотов̄чownq* (ЦППБ, 112), *хїєдза Трохл̄нського* (ЦППБ, 117), *ѡродzoneго Красн̄цького и жєни єго Rodzaliu* (ЦСМГ, 81 зв.), *шляхєтнє оуродzoneго пана Крєвського* (ЦСМГ, 122 зв.).

Прикметні метаморфози з текстами метричних записів, яких не зауважуємо в метриках інших вінницьких парафій, спостерігаємо в останні роки ведення цих книг у старохуторянській церкві Святого Георгія. Зокрема, у метриці хрещення від 24 квітня 1787 р., звершеного парохом Іваном Стеткевичем, дату записано кирилицею. Так тривало до 20 лютого 1788 р., наступний запис 4 березня 1788 р. вже зроблено арабськими цифрами (ЦСМГ, 93 зв.–95 зв.). Записи з кириличними датами в метриці поховань тривали з 14 квітня 1787 р. по 20 лютого 1788 р. (ЦСМГ, 170–170 зв.). Далі записи йдуть із позначенням дат арабськими цифрами. Чим зумовлений цей перехід до кириличної системи, важко пояснити. Можна хіба що припустити, що це якимось пов'язано з мінливістю настроїв усередині громади, а можливо, намірів священника орієнтуватися на православ'я, а звідси й зовнішня, показова демонстрація такого переходу — звернення до архаїчної системи чисел.

Тим часом у книзі метрик церкви Св. Георгія є ще одна прикметна особливість: з 28 квітня 1790 р. метричні записи в книгах цієї церкви роблять транслітом, тобто руською мовою, записаною польськими літерами:

Roku 1790, mię Apryla, dnia 28.

Az jerey Іѡанъ Dobrzanski, paroch futoransky chramu Swiataho W. M. Chrystowa Neorhia, okrestych i myrom S:m pomazach m. Ałexandru od rodyteley zakano winczannych

Dmytra hruszczęka Zeny iecho Matrony K. B. Gawryił honczar i motra Hruszczęczycha (ЦСМГ, 99).

Денис Лисейчиков вважає трансліт специфічною формою використання латинської графіки для передавання руського тексту і розглядає її як перехідну до польськомовного діловодства [Лисейчикаў 2016, с. 132–133]. Звертаємо увагу, що у Вінниці із цим пов'язаний поодинокий епізод, який можна пояснити, гадаємо, культурними преференціями певного священника — Івана Добржанського. Для порівняння подамо відомості самого Д. Лисейчикова, що стосуються теренів Великого князівства Литовського. Традиції писемної «русчизни», як пише дослідник, до кінця XVIII ст. збереглися на території Брагинського деканату Київсько-Віленської єпархії, на території Пінсько-Туровської єпархії, особливо ж у східній її частині, Мозирському повіті, а також на півдні Новогрудського і Речицького повітів. На решті теренів ВКЛ традиція письмової «русчизни» в діловодстві унійних парафій, зокрема у веденні метричних книг майже згасла вже до середини XVIII ст. і рудиментарно залишалася лише на титульних аркушах метричних книг, і то окремих церков. Загалом метричні книги вели польською мовою. Такий феномен згаданий дослідник пояснює близькістю цих територій до значного культурного центру, своєрідного осередку «русчизни» — Києва, стосунки з яким підтримували вздовж транспортних артерій — Прип'яті і Дніпра [Лисейчикаў 2016, с. 136–137]. Д. Лисейчиков при цьому оминає етнокультурний аспект, а саме те, що Брагинський деканат, розташований у південній частині сучасної Гомельщини, та Пінсько-Туровська єпархія є українським етнокультурним простором. Вочевидь, саме цим і варто насамперед пояснювати живучість руської мови в питоному для неї середовищі.

У метриці старохуторянської церкви Св. Георгія останній запис польсько-латинським транслітом зроблено 22 березня 1794 р. (ЦСМГ, 108 зв.), після цього той-таки священник робить записи хрещень церковно-руською мовою. На арк. 108 зв. останній запис зроблено ще латиницею, а дату наступного хрещення того ж дня, 22 березня (1794, *мѣся марта дня 22*), записано руською книжною мовою:

Азь ієреї Іѡань Добранскій прѣзвитерь церкви Футьровъ Вѣнницких і т. д. (ЦСМГ, 109).

Це опосередковано вказує, що саме в березні 1794 р. й відбулося переведення на *благочестіє*. Тепер записи в метриках ведуть синодальною російською мовою. Це пов'язано з тим, що всі вінницькі парафії були переведені з унії на російське синодальне православ'я.

Але й у мові цих записів в окремих елементах, як похибки та обмовки, бачимо сліди розмовної руської мови (*церквы*). Проте мова метричних книг Поділля доби Російської синодально-православної Церкви — тема іншого

дослідження.

Отже, записи в метричних книгах парафій міста Вінниці XVIII ст., які за властивим їм призначенням є, на перший погляд, скромними, невеликого обсягу, у певному сенсі утилітарними документами суто ситуативного характеру, містять значний інформаційний потенціал щодо аналізу мовно-культурної та соціокультурної ситуації в краї і, що особливо важливо, зберігають різнопланові факти, які стосуються живої мови Брацлавщини того часу.

ДЖЕРЕЛА

ЦППБ — Церква Покрови Пресвятої Богородиці м. Вінниці. Метричні книги. 1748–1795.

ЦСБКД — Церква святих безсрібників Кузьми і Дем'яна м. Вінниці. Метричні книги. 1745–1806.

ЦСМГ — Церква Святого Мученика Георгія Вінницьких Старих Хуторів. Метричні книги. 1753–1795. ЦДТАК, ф. 224, оп. 2, спр. 165.

LEGEND

ЦППБ — *Church of the Intercession of the Holy Mother of God in Vinnytsia. Metric books. 1748–1795 (in Old Ukrainian).*

ЦСБКД — *Church of Saints Kuzma and Demyan of the Silverless in Vinnytsia. Metric books. 1745–1806 (in Old Ukrainian).*

ЦСМГ — *Church of the Holy Martyr George of Vinnytsia Old Farms. Metric books. 1753–1795. CDТАК, f. 224, Op. 2, spr. 165 (in Old Ukrainian).*

ЛІТЕРАТУРА

1. Лісейчыкаў Д. «Азь, Іерей...»: «руская» мова метрычных кніг уніяцкіх цэркваў Вялікага Княства Літоўскага у XVII–XVIII стагоддзях. *Київська Академія*. Київ: Дух і Літера, 2016. Вип. 13. С. 109–172.
2. Сkochылас І. Генеральні візитації Київської унійної митрополії XVII–XVIII століть: Львівсько-Галицько-Кам'янецька єпархія. Т. 2: Протоколи генеральних візитацій. Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2004. ССVIII + 512 с.
3. Сkochылас І. Запровадження метричних книг у Київській митрополії (середина XVII – XVIII ст.). *Генеалогічні записки*. Львів, 2009. Вип. 7 (нової серії 1). С. 26–57.

REFERENCES

1. Liseychikau, D. (2016). “Az, Ierey...”: the Ruthenian language of the metrical books of the Union churches of the Grand Duchy of Lithuania in the XVII–XVIII centuries. *Kyiv Academy*, 13, 109–172 (in Belarusian).
2. Skochylas, I. (2004). *General visitations of the Kyiv Union Metropolis of the XVII–XVIII centuries: Lviv-Halyskyi-Kamyanets Eparchy*. Vol. 2: Protocols of general visitations. Lviv: Publishing House of the Ukrainian Catholic University (in Ukrainian).
3. Skochylas, I. (2009). The introduction of metric books in the Kyiv Metropolitanate (mid-17th-18th centuries). *Genealogical notes*, 7, 26–57 (in Ukrainian).

Arsen Zinchenko, Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor, Researcher of Municipal enterprise «Center for Vinnytsia history» (Vinnytsia, Ukraine)

<https://orcid.org/0000-0002-3390-8870>

e-mail: arsen@zinchenko.eu

METRIC BOOKS OF THE XVIII CENTURY AS INDICATORS OF LANGUAGE AND SOCIO-CULTURAL BOUNDARIES

The article analyzes the linguistic material of entries in the metrical books of the Ruthenian parishes of the city of Vinnytsia in the middle of the second half of the 18th century, in particular, the layers of the living language of the Bratslav region, signs of the linguistic business culture of that time and the socio-cultural, primarily linguistic, Ruthenian-Polish borderland.

Keywords: metrical books, Bratslavshchyna, visitations, dating, Old Ukrainian language.

Отримано редакцією журналу / Received: 10.03.2024

Прорецензовано / Revised: 17.03.2024

Схвалено до друку / Accepted: 23.10.2024